

DOI: [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2024.1\(41\).316168](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2024.1(41).316168)

УДК 1.241:1:7

Ярослав Москвін, Марія Фідровська

ЕСТЕТИКА ХРИСТИЯНСЬКОЇ БЕЗКОНЕЧНОСТІ

У статті проаналізована сучасна богословсько-естетична теорія американського філософа Девіда Бентлі Харта. Концепція Харта полягає у невідривному слідуванні за прекрасним та рефлексивному сприйнятті краси з виходом на божественне в християнському контексті, а естетичне описується як фундаментальна характеристика творіння. Бог є не тільки безконечним, а й має естетичну довершеність. Людина має зв'язок з Богом через свою здатність бачити та відтворювати красу. Естетика розширює свій потенціал та показує себе як значуща сфера взаємодії з трансцендентним. Дія естетичного в людині не завершується задоволенням чи насолодою, а продовжується в духовно-релігійній сфері. Естетика важить більше ніж може представити обмежений розум модерну та релятивізм постмодерну. Естетика виступає способом пізнання світу, вона розкриває буття за допомогою лінгвістичних та інших метафор. За Хартом розвиток прекрасного відбувається за допомогою метонімії. Естетика зазнала великих і навіть руйнівних змін в сучасній філософії, але краса продовжує бути незрівнянним джерелом можливостей та смыслом для людини, який продовжує розвиватись.

Ключові слова: естетика, безконечність, богослов'я, краса, етика, християнська філософія, Бог, мир, риторика.

Питання про те, яким чином наразі розвивається естетика, вимагає перегляду контекстів естетичного та викликає обговорення в сучасній філософії. Концепції естетичного різноманітні, однак в дискурсі постмодернізму естетичне більше не отожднюється із поняттям прекрасного або взагалі красою в будь-якому її прояві. В той же час існують оригінальні та навіть концептуальні спроби висловитись на цю тему сучасною мовою, але без постмодерністського пафосу. Американський православний богослов Девід Бентлі Харт в своїй роботі «Краса Безконечного: естетика християнської істини» показує як краса пов'язана з безконечністю і якою мовою можна описувати цей неочевидний зв'язок. Харт – не тільки сучасний християнський філософ, а і непересічний знавець античних, середньовічних та новітніх філософських підходів. Окрім богословських робіт має праці по онтології, порівняльній міфології, екзистенціалізму, культурології, також він відомий полеміст та розвиває концепцію духовної естетики, на якій ми й зупинимось у цій статті. Харт представляє естетичну теорію, яка описує загальнофілософську картину світу. В такому підході є місце й оригінальним ідеям, а отже він цікавий для висвітлення у вітчизняній гуманітаристиці. Також звернення в статті до цієї теми обумовлюється недостатнім розвитком богословської естетики у вітчизняних релігієзнавчих, мистецтвознавчих та філософських дослідженнях.

Краса доволі часто розглядалась філософами як важлива частина реальності, але мало хто ставив її в центр своїх концептів. Осмислення прекрасного як самодостатньої категорії робили Дж. Раскін, О. Вайлд, В. Пейтер, А. Бергсон, М. Пруст, У. Еко та багато інших дослідників, які робили це на межі між академічною наукою, філософією, культурологією та мистецтвознавством. З вітчизняних філософських надбань необхідно згадати барокову творчість Григорія Сковороди, який за допомогою естетичних засобів слова розкриває етико-філософські поняття. В той же час зміст філософії Г. С. Сковороди невід’ємний від її форми: неможливо уявити його філософію, викладену сухою або млявою неживою мовою. Ми можемо попередньо припустити, що краса може бути філософським принципом, досконалішим за пряму волю, бо може обійтись без насильства. Однак для того, щоби обґрунтувати чому прекрасне не несе в собі насильства – потрібний докладний розгляд цієї проблеми.

Якщо об’єктом нашої роботи є філософська естетика, то предмет статті полягає у висвітленні естетичного концепту Харта у вимірі сучасної філософської естетики. Мета роботи полягає у виявленні того, чи дійсно краса може існувати незалежно від модерністського та постмодерністського волонтаризму та розвивати якийсь інший філософський шлях. Задля цього знадобиться представлення та розкриття основних понять естетичного концепту Харта.

Для початку окреслимо контекст хартівської естетики. Хартова філософія спирається на традицію християнського ортодоксального богослов’я, незважаючи на деяку новизну в його розумінні. Харт розуміє красу як трансцендентність подібно до середньовічних містиків, які вбачали у будь-якому виявленні естетичного божественний почерк [Hart 2004]. Диверсифікація естетики від первинних уявлень до окремої сфери пройшла декілька етапів в історії – тут ми не будемо розбирати це докладно. Водночас згадаємо естетичну концепцію С. К’еркегора, тому що його свіжий погляд на естетику в духовному контексті чимось нагадує жест нашого сучасника Харта. Естетична стадія розвитку в розумінні К’еркегора не є просто нижчою стадією порівняно з етичною, вона має власну унікальність та самодостатність [Kierkegaard 2009]. Харт розділяє налаштованість на самодостатність філософської естетики, але у нього відсутні «стрибки» або переходи між естетичним та іншими світоглядами, до того ж усі питання розбираються більш у теоретичній площині. На відміну від К’еркегора Харт не вважає естетику життєвою стадією, тому що для сучасного богослова естетика безконечна і тому не вимагає переходів.

Важливо, що через естетику репрезентуються всі виміри людини, а матеріалом для естетичного почуття може виступати будь-який феномен. Явище, яке людина ще не усвідомила – вже існує у відчутті та тільки потім стане елементом суб’єктно-об’єктного світу нашої цивілізації. Антропологія Харта ясно виражена такими словами: «Бути людиною – означає бути “актом”, бути цілком динамічним (чи в чуттєвому, чи в розумовому аспекті),

бути в дорозі не фокусуєтесь на собі самому, бути захопленим тим, що лежить за межами. Бажання – це енергія нашого руху, а отже і нашого буття. Воно може захопити нас до добра (яке безмежно і допускає безконечне паломництво до себе) або до зла (яке є не що інше як паразитичний і темний недолік добра, Безодня, що передражнює справжнє Безконечне); але в обох випадках ми рухаємось, ми змінюємось: все є шлях» [Hart 2004: 341]. Якщо прив'язати своє Я до якогось мінливого факту життя, то так чи інакше не вдасться уникнути самообману. Динамічність також притаманна красі, до якої треба звернутись окремо.

Розуміння краси Хартом. Феноменологічно естетику Харта можна представити через виявлення краси. Краса з точки зору Харта – це самоцінна динамічна сутність буття, його рух, а також красномовність, яка супроводжує цей хід. В такій перспективі кожна річ, яку ми розглядаємо виражає набагато більше ніж тільки саму себе. Краса є трансцендентність буття в дарі іманентного, вона виказує безконечність. Саме тому вона завжди перевершує того, хто мовить про неї, краса формує мовця – а не мовець красу. До того ж Харт уявляє красу як риторику, а це має деякі наслідки, які ми акцентуємо пізніше. Августин, написавши роботу «Про прекрасне та відповідне» (*De pulchro et arto*) означив риторичні корені естетичної рефлексії, і Харт, у свою чергу, продовжує візії про прекрасне в риторичній перспективі богослов'я. Харт підтримує естетику як перспективу, яка допомагає вирватися з лап детермінізму. До того ж Хартом підтримується середньовічне бачення естетики як «земного шляху на небо», він розвиває цей принцип, змінює акценти та оновлює богословські штампи, які з часом втратили гостроту й власну унікальність. Так як краса не має меж – робиться акцент на її безконечності та на її божественній природі. Краса не має дна та не йде на компроміси. Йдеться не про те, що прекрасному дозволено все, а про те, що краса впливає на наше світосприйняття. Краса має власну цінність – водночас ніколи не замикається на собі. Краса не обумовлюється світом, а обумовлює нашу реальність. Можна пригадати концепт О. Вайлда, який відстоював примат сили мистецтва над суспільною дійсністю. Краса не тільки має трансцендентну та божественну природу, краса – це і є Бог, але від цього Бог не стає абстракцією. Харт йде далі та формулює красу Бога. Бог суть не просто краса, Бог – Красивий. До того ж краса не абстрактна, бо вона завжди репрезентується через якусь конкретну річ. Аналогічно тому як з безконечністю Бог – не просто абстрактна безконечність або холодна довершеність, Він – Безконечний. Бог творить світ за допомогою примноження краси. Далі розвиток полягає в дистанціюванні краси, подібно до росту рослини, яка віддаляється від свого ґрунту, але в той же час заглиблюється в земляний фундамент. Поряд із цим криється дуже складна та цікава богословська проблема творіння – питання творення та розвитку, сталості фундаменту як базису розвитку з одного боку та вільної імпровізації розвитку з іншого боку. Щоби підійти до цієї проблематики потрібно оновити мову, якою ми зазвичай описуємо процеси розвитку: замість

еволюції та трансформації можна звернутись до метафори розквіту та перетворення, а замість реформи та змін – відродження та переродження, вказуючи на живу сутність цих процесів. Тільки слідуючи за красою ми маємо знайти відповіді на вічні філософські питання або хоча би зрозуміти їх глибше. Тільки будучи вірним красі можна віднайти смисл свого життя чи хоча би поставити на цей смисл як азартний гравець (подібно до Закладу Паскаля) та не програти.

В першій частині своєї монументальної роботи «Краса Безконечного: естетика християнської істини» Харт аналізує загальні підходи, які склалися в філософії та, зокрема, поняття насильства [Hart 2004]. Звернення до метафізики насильства обумовлюється вагомістю та розповсюдженістю цього підходу в філософії ХХ століття. Безумовно, коріння метафізики насильства ведуть до Фрідріха Ніцше, отже його концепція насильства та влади докладно розбирається Хартом. З позиції деяких постмодерністів ХХ століття будь-яка метафізика несе в собі насилля і тому потрібно відмовитись від самого принципу метафізики. Цікаво, що Харт не намагається захистити метафізику, тому що протиставляє її розумову сталість живому християнському підходу, збагнути який можна тільки включаючись в нього зсередини, а не за допомогою відстороненого міркування. Ніцшеанська етико-естетична парадигма описується в розрізі протистояння Діоніса та Христа. На перший погляд культ бога Діоніса, який помирає, роздертий своїми же прихильниками може нагадати культ Ісуса Христа. Тим паче, що надалі Діоніс повстає з мертвих і все це повторюється знову разом із змінами пір року та пов'язаними з цим містеріями. При уважному розгляді цих уявлень в етико-естетичній площині ми бачимо не тільки їх відмінність, а принципову різницю – за Хартом вони не можуть бути складовими жодної діалектики. За допомогою цього прикладу з Діонісом та Христом можна яскраво побачити відмінність язичницького та християнського світоглядів, але важливо те, що цю відмінність може виразити естетика, а не тільки логос. Культ Діоніса символізує сліпу силу влади, яка знищує сама себе, тому що вона не може зупинитись, поки не дійде до останньо можливої точки. Смерть та воскресіння Христа зовсім інакше пояснює світ, Євангелія натякають на можливість якогось іншого світу – Царства Небесного та надію на примирення до того, як творіння знищить само себе. І цей натяк має не стільки раціональний характер, скільки естетичне піддрунтя. Вже потім апостоли та теологи почнуть розумову рефлексію та знайдуть логічні доводи вірити в це Царство не від цього світу. Ніцше критикує християнство естетично, його уявлення про вищість та піднесеність протистоїть красі як складовій традиційної християнської тріади, яка складається з Добра, Істини та Краси. Аристократизм та естетичне уявлення про вищість у Ніцше полягають у домінації та силі, в яку закоханий німецький філософ. Харт вважає, що у насильства немає метафізичної основи, є тільки основа каузальна, хибна послідовність, яка породжена спотвореним бажанням, що повернуте від світла безконечності до ніщо.

Харт уважно аналізує поняття піднесеного. Для розуміння хартівської естетики необхідно побачити проблематику піднесеного у його відносинах з прекрасним. Європейський словник філософій акцентує увагу на піднесеному як критиці прекрасного: «Слід також віднайти ту провідну нитку, що дозволила Берку, а потім і Канту надати піднесеному власного статусу та ваги: всі серйозність піднесеного полягає у систематичній критиці прекрасного, що її воно спроможне започаткувати, чи радше в радикальному сумніві щодо цінності прекрасного» [Європейський словник філософій 2011: 396]. Піднесене являє собою досконалість та пов'язане зі сприйняттям безмежності простору. Однак безмежність піднесеного зовсім не безконечність, яку розвиває Харт. Піднесене намагається вийти за межі краси як властивості об'єктів і в цьому дійсно є потреба, але натомість піднесене вже натрапляє на власні обмеження. Якщо модерн заміщає прекрасне на піднесене, то постмодерн піддає критиці піднесене, проте що може стати заміною категорії піднесеного для естетики, але без його холодної відстороненості?

Поняття безконечності. Нескінченим ми називаємо простір, який не має меж. Безконечним же може бути якесь абстрактне поняття, умовний ресурс якого ніколи не закінчується. З точки зору класичного християнського богослов'я безконечним є тільки Бог. Природа не може бути безконечною, космос безмежним, а час нескінченим, тому що вони не можуть бути цілком рівними Абсолюту навіть якоюсь одною окремою рисою. Цікаво, що більшість сучасних фізиків простору-часу підтверджують думку про просторову обмеженість і не вічність Всесвіту. Бог є так само безконечним як він є милосердним або справедливим водночас, але для того, щоби катафатично описати Його природу нам потрібно осмислювати ці якості окремо. Щоби зрозуміти такі богословські твердження потрібно прийняти філософію парадоксу, яку дуже яскраво розвивав Гілберт Кіт Честертон в своїх нарисах та есе, а в сучасній академічній філософії продовжив інший англієць – Джон Мілбанк [Milbank 2011]. Важливо, що парадокс з'являється тільки після розвитку логіки, яка досягає власних обмежень. Якщо ми прийємо підхід парадоксу, нам буде легше зрозуміти Харта, який актуалізує спроможність філософської естетики говорити про таїнства буття за допомогою краси, котра потрібна як ключ для розуміння безконечності. Водночас треба розуміти, що безконечність для людини може бути демонічною: вона може стати в'язницею для душі, якщо буде перекритий зв'язок із Богом. Насамкінець безконечність може бути пояснена тільки парадоксально, бо вона потребує віри, тому що не може бути досягнута.

Краса і дистанція. Харт, в тому числі, розуміє важливість «простору» для розквіту краси. Жан-Люк Марйон був філософом, який звернув увагу на філософський аспект дистанції, в його роботі «Ідол та дистанція» акцентується важливість дистанціювання для розкриття особистості [Marion 2011]. Розвиток та саморозкриття відбувається через дистанціювання творця із створеним. За християнським уявленням Бог творить світ не задля якоїсь

конкретної цілі (тоді Бог повинен був би мати якусь нестачу) – а задля примноження блага та краси. Бог творить світ не задля чогось, Бог дає йому життя, тому що це красиво: «І побачив Бог, що це добре» [Буття 1:12, 18, 21, 25, 31]. Можливо, потрібно розуміти це «добре» не в моральному плані, а в синонімічному ряді поряд з «красиво», «чудово», «прекрасно», «приємно». Що це, як не естетика? Діяльність, секрет якої полягає сам в собі можна впевнено назвати естетичною. Подібно до того як Бог дистанціювався від світу, людське суспільство також створило культуру, яка, за великим рахунком розвилась за допомогою цього принципу дистанціювання: тільки інакшість робить можливим спілкування. Дистанція робить можливим існування повітря – етеру, в якому спроможна розкритись не тільки краса, а і свобода.

В християнстві прекрасне виявляється в особистості Ісуса Христа, який має естетичну силу, а не тільки божественну сутність, вічну істину та є духовним прикладом для віруючих. Тотальність або навіть концептуальність не можуть виразити Христа: ні гегелівська, ні ніцшеанська, ні постмодерністська. Абстрактне раціонально-філософське розуміння естетики не може вмістити парадоксальну естетику християнства. За думкою Харта краса Христа не доступна тим, хто бачить красу в насильницькому втихомиренні насильства, хоч іноді таке втихомирення і неминуче. Той, хто бачить себе в трагічній величі над убогістю та ницістю інших не зрозуміє естетику християнства, яку відкриває американський богослов: краса передусе піднесеному, а безконечність переважає тотальність [Hart 2004]. Естетичне вміщує в собі раціональний елемент, але не ставить його на головне місце, бо раціональність обмежує, а порив естетичного повинен бути вільним. Безконечність повинна виявлятися як краса, отже її можна зрозуміти або збагнути тільки через прекрасне. Натальність творіння та будь-якої творчості передбачає потенційну небезпеку, водночас свобода прекрасного – це не воля до анархії, а метонімічна здатність творення.

Окрему увагу Харт приділяє миру. Для нього мир в значенні примирення та відсутності протистояння є одним із фундаментальних рис божественного. Бог являє себе світу не через гармонію як усталеність та рівність протилежностей, Його присутність відчувається як спокій, смирення та відсутність конкурування. Тобто для настання миру знадобиться вихід в трансцендентне, а не перемога одного іманентного над іншим. Принцип конкурування повинен бути замінений принципом розгортання. Наприкінці своєї книги Харт звертається до поняття ринку та його можливого місця в представленому естетичному концепті, він намагається описати підхід, який може вмістити і капіталістичні, і соціалістичні стилі порядку, жодний з яких цілком не відповідає християнським поглядам. Сучасний ринок вже знаходиться поза межами ідеологій та являє собою постхристиянську культуру комунікації та диверсифікації сучасних цінностей. Також ринок стає формуючим погляди міфом та пропонує простір, в якому виникають бажання [Hart 2004]. Судячи з усього, Харт розуміє мир як примирення через

притаманну Всесвіту аналогічність (подібність, схожість). Харт робить акцент не на метафорі, а на метонімії, за допомогою якої відбувається розвиток та здійснюється краса.

Красномовність – один із сильних боків самого Харта, представляючи літературний агон частиною красномовства, він сам опиняється в ситуації агону між постмодерністськими «літературними філософами» на кшталт Жака Дерріда та богословами ХХ ст., яких Харт, до речі, критикує не менш завзято ніж, наприклад, Еммануеля Левінаса. Умовний Нус, позбавлений руху краси не може адекватно описати дію або віру, навіть якщо він продовжує юдеохристиянський дискурс, як це відбувається у Левінаса. Харт пропонує богослов'я, яке звільнилося від забобонної схильності до трансцендентальної логіки. І модерністська раціональна зухвалість, і постмодерністський інтелектуальний скептицизм не спроможні описати красу, тому що вона не вміщається в їх межі. Можливо, метамодерн знайде риторику, яка схопить красу краще, якщо не буде намагатись відділити її від решти життя. Красномовність же допомагає описати красу, бо красу можна описати тільки красиво.

Висновки. По-перше, естетика розширює свій потенціал та показує себе як значуща сфера людської взаємодії: як особистої, так і соціальної.

По-друге, естетика має сакральне або релігійне коріння. Її дія та вплив не завершуються чистою насолодою, а продовжуються в духовно-релігійній сфері. Парадоксальним чином в красі міститься віра: щоби сприймати красу треба в неї вірити, але сама краса вказує на щось, що не може бути цілком віднесено до іманентного.

По-третє, естетика може виступати способом пізнання світу. Хоча ця лінія не сильно розвинена в філософській традиції, можна вважати, що естетика важить більше, ніж може представити обмежений розум модерну та постмодерну. Естетика розкриває буття за допомогою тропів, і хоча цей спосіб здається ірраціональним – не можна недооцінювати його вплив.

По-четверте, хоча естетика, про яку пише Д. Б. Харт, зазнала великих і, навіть, руйнівних змін в сучасній філософії, прекрасне продовжує бути комплексом філософських можливостей та корпусом смислів, які охоплюють Всесвіт.

Список використаної літератури

- Біблія: Книги Святого Письма Старого та Нового Завіту* (2011) Пер. з давньогр. Р. Турконяка, Київ, Українське Біблійне Товариство, 1214 с.
- Європейський словник філософії: лексикон неперекладностей* (2011) Пер. з франц. Том перший, Київ, ДУХ І ЛІТЕРА, 576 с.
- Кант, І. (2007) *Естетика*. Пер. з нім. Б. Гавришківа, Львів, Аверс, 360 с.
- Честертон, Г. К. (2019) *Ортодоксія*. Пер. з англ. О. Гладкого, Львів, Свічадо, 200 с.
- Augustine of Hippo. *Works in English language on the web*. URL: <https://www.augustinus.it/links/inglese/opere.htm>.

- Hart, D. B. (2004) *The Beauty of the Infinite: The Aesthetics of Christian Truth*. MI, Wm. B. Eerdmans, 462 p.
- Hart, D. B. (2020) *Theological Territories: A David Bentley Hart Digest*. Notre Dame, IN, University of Notre Dame Press, 414 p.
- Hart, D. B. (2017) *The Hidden and the Manifest: Essays in Theology and Metaphysics*. Grand Rapids, Eerdmans, 368 p.
- Hart, D. B. (2013) *The Experience of God: Being, Consciousness, Bliss*. New Haven, CT, Yale University Press, 365 p.
- Hart, D. B. (2008) *In the Aftermath: Provocations and Laments*. Grand Rapids, MI, Wm. B. Eerdmans, 218 p.
- Kierkegaard, S. (2009) *Concluding Unscientific Postscript*. Transl. from Danish by A. Hannay. Cambridge University Press, 584 p.
- Marion, J.-L. (2011) *The Idol and Distance: Five studies (Perspectives in Continental Philosophy)*. Fordham University Press, 257 p.
- Zizek, S., Milbank, J. (2011) *The Monstrosity of Christ: Paradox or Dialectic? (Short Circuits)*. Cambridge Massachusetts, MIT press, 320 p.

Yaroslav Moskvín, Maria Fídrovská

THE AESTHETICS OF CHRISTIAN INFINITY

The article analyzes the modern theological and aesthetic theory of the American philosopher David Bentley Hart. Hart's concept consists in the inseparable pursuit of the beautiful and reflective perception of beauty with access to the divine in the Christian context, and the aesthetic is described as a fundamental characteristic of creation. God is not only infinite, but also has aesthetic perfection. Man has a connection with God through his ability to see and reproduce beauty. Aesthetics expands its potential and shows itself as a significant sphere of interaction with the transcendent. The actions of aesthetics do not end with satisfaction or pleasure, but continue in the spiritual and religious sphere. Aesthetics weigh more than the limited minds of modern and postmodern representations. Aesthetics is a way of learning the world, it reveals being with the help of linguistic and other metaphors. According to Hart the development of the beauty takes place with the help of metonymy. Aesthetics has undergone great and even destructive changes in modern philosophy, but beauty continues to be an incomparable source of possibilities and a self-sufficient meaning for man.

Keywords: aesthetics, infinity, theology, beauty, ethics, Christian philosophy, God, peace, rhetoric.

References

- Bibliia: Knyhy Sviatoho Pysma Staroho ta Novoho Zavitu* [Bible: The Books of the Holy Scripture of the Old and New Testament] (2011) Per. z davnohr. R. Turkoniaka. Kyiv, Ukrainske Bibliine Tovarystvo, 1214 p.
- Yevropeyskyi slovnyk filosofii: leksykon neperekladnosti* [European Dictionary of Philosophies: Lexicon of Untranslatables] (2011) Per. z frants. Tom pershyi, Kyiv, DUH I LITERA, 576 p.

- Kant, I. (2007) *Estetyka* [Aesthetics] Per. z nim. B. Havryshkiva, Lviv, Avers, 360 p.
- Chesterton, H. K. (2019) *Ortodoksia* [Orthodoxy], per. z anhl. O. Hladkoho, Lviv, Svichado, 200 p.
- Augustine of Hippo. *Works in English language on the web*. URL: <https://www.augustinus.it/links/inglese/opere.htm>.
- Hart, D. B. (2004) *The Beauty of the Infinite: The Aesthetics of Christian Truth*. MI, Wm. B. Eerdmans, 462 p.
- Hart, D. B. (2020) *Theological Territories: A David Bentley Hart Digest*. Notre Dame, IN, University of Notre Dame Press, 414 p.
- Hart, D. B. (2017) *The Hidden and the Manifest: Essays in Theology and Metaphysics*. Grand Rapids, Eerdmans, 368 p.
- Hart, D. B. (2013) *The Experience of God: Being, Consciousness, Bliss*. New Haven, CT, Yale University Press, 365 p.
- Hart, D. B. (2008) *In the Aftermath: Provocations and Laments*. Grand Rapids, MI, Wm. B. Eerdmans, 218 p.
- Kierkegaard, S. (2009) *Concluding Unscientific Postscript*. Transl. from Danish by A. Hannay. Cambridge University Press, 584 p.
- Marion, J.-L. (2011) *The Idol and Distance: Five studies (Perspectives in Continental Philosophy)*. Fordham University Press, 257 p.
- Zizek, S., Milbank, J. (2011) *The Monstrosity of Christ: Paradox or Dialectic? (Short Circuits)*. Cambridge Massachusetts, MIT press, 320 p.

Стаття надійшла до редакції 28.04.2024

Стаття прийнята 31.05.2024